

ПРОГНОЗУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ У ГЕНЕТИЧНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

У статті зацентовано увагу на проблемі наукового прогнозу психічного розвитку особистості. Наголошується, що прогнозування своєрідно влітається у предмет генетичної психології. Стверджується, що логіка експериментально-генетичного методу передбачає активне моделювання і відтворення емпіричних форм вияву психіки в особливих умовах. Зазначається, що теоретичний рівень вивчення психічних процесів в експериментально-генетичному методі спеціально задається через конструювання змістово-опереціональних сторін предметної діяльності.

Висновується, що експериментально-генетичний метод несе у собі способи побудови вищих психічних функцій, які присвоюються суб'єктом у процесі перетворення ним певного змісту.

Ключові слова: вищі психічні функції, генетична психологія, експериментально-генетичний метод, конструювання, моделювання, предметна діяльність, психіка.

Постановка проблеми. Науково обґрунтоване, виважене передбачення подальшого розвитку особистості дитини – питання, яке так чи інакше постає перед фахівцем у галузі практичної вікової психології. Оскільки у межах наукової психології ця проблема майже не розглядається, спеціаліст-практик мусить щоразу створювати власну концепцію майбутнього розвитку клієнта, яка містить у собі справжній конгломерат окремих положень різних теорій, власного досвіду та емпіричних психодіагностичних даних, зібраних під час роботи з індивідом.

Ще Л. Виготський у роботі «Діагностика, розвитку і педологічна клініка важкого дитинства», написаній 1931 року, визнавав прогноз подальшого розвитку дитини основним завданням вікового психологічного консультування. Відтоді ця проблема не вивчалась як наукова, хоча не можна сказати, що вона була неактуальною.

Ми вважаємо, що основна причина відсутності уваги до проблеми наукового прогнозу психічного розвитку особистості зумовлена загальним кризовим станом теоретичного знання у галузі психології особистості та її розвитку [1].

Розмаїття теоретичних схем, кожна з яких претендує на абсолютність, багатозначність понять, термінів, і, головне, продовження панування у психології преформістських та епігенетичних уявлень, в основі котрих – погляди на розвиток як на просте розгортання вже наявних підвалин – усе це, а також явна спекулятивність окремих побудовань, які відображають просто власні уявлення дослідника, не маючи жодного відношення до дійсності, – унеможлиблює серйозну роботу у галузі прогнозування.

Звісно, усі ці питання не можуть бути вирішені відразу, але, на наш погляд, уже є підстави для того, щоб принаймні поставити проблему наукового прогнозування у галузі психології розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом наукове прогнозування розвитку особистості привертає до себе все більше уваги українських дослідників. Так, Є. П. Синьова встановила закономірності психічного розвитку осіб з ушкодженим зором і на їх основі спроектувала систему взаємодії компенсаторних механізмів їх психічного розвитку [7]; А. В. Сергєєва обґрунтувала і розробила цілісну концепцію становлення інтегральної ідентичності особистості з позицій концептуально-ієрархічного підходу [6]; М. Й. Казанжи уперше започаткувала новий напрям дослідження проблеми фасилітативного потенціалу особистості на рівні системного теоретико-експериментального пізнання його змісту, природи та механізмів функціонування [4]; Н. О. Євдокимова розробила методологічні засади моделювання та проектування розвитку особистості студента [3]. Відтак, маємо надію на те, що покладено початок серйозній роботі у галузі наукового прогнозування.

Метою нашої статті є розкриття методологічних засад проектування психічного розвитку особистості як системоутворюючого чинника її психічного буття.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розуміючи генетичну психологію як галузь знання та систему поглядів, що зумовлюють формування уявлень про психіку як таку, що розвивається, ми вже предметом дослідження визначаємо виникнення психічних явищ, їх проходження, становлення у життєвих процесах, функціонування та відновлення після їх втрати дієвих функцій. Іншими словами, генетична психологія покликана вивчати об'єктивні процеси зародження нових психічних явищ,

становлення нових психічних механізмів і знання про них на основі знайдених перспектив і (або) проєктів розвитку.

Саме створення перспектив (проєктів) становить органічну складову процесу дослідження. Отже, прогнозування своєрідно вплітається у предмет генетичної психології. Теоретичне осмислення реалізації генетичного підходу, зокрема у царині експериментального навчання, дало змогу створити систему принципів побудови експериментально-психологічного дослідження, серед яких найсуттєвішими є принцип історизму (єдність експериментальної та генетичної лінії дослідження) та принцип проєкування (активне моделювання форм психічного у спеціально створюваних умовах).

Свого часу ми вже зазначали, що вихідною перспективною ідеєю розвитку генетичної психології є вивчення психологічних закономірностей керування розвитком особистості впродовж усього життя. Нині можна здійснити наступний крок і підійти до прогнозування розвитку особистості як до наукової проблеми.

Що є дослідженням у межах генетичної психології? Логіка експериментально-генетичного методу передбачає не просто фіксування особливостей тих чи інших емпіричних форм вияву психіки, а активне моделювання і відтворення їх в особливих умовах. Це допомагає розкрити їх сутність, тобто закономірності виникнення і становлення в онтогенезі певних психологічних функцій.

Теоретичний рівень вивчення психічних процесів в експериментально-генетичному методі спеціально задається через конструювання змістово-операціональних сторін предметної діяльності. Специфічною особливістю подібного конструювання є те, що модель, створена дослідником з метою пізнання, відповідає реальній внутрішній структурі самого психічного процесу. Це означає, що досліджуваний психічний процес (або функція) спочатку конструюються у вигляді моделі певної діяльності, а потім актуалізуються через посередництво спеціальних способів організації активності суб'єкта.

Критерієм якісного психологічного дослідження стає міра відповідності реально здійснюваного процесу його моделі. Експериментально-генетичний метод, таким чином, несе у собі способи побудови вищих психічних функцій, які присвоюються

суб'єктом у процесі перетворення ним певного змісту. При цьому саме перетворення поєднує у собі генетичний та структурно-функціональний моменти об'єктивної реальності і задає подібні структури (у вигляді способів аналізу) психічного. Насправді ми ще дуже далекі і від прогнозування і від керованого розвитку.

Застосування експериментально-генетичного методу на даний момент дало змогу отримати певну схему: якщо ми маємо загальні емпіричні і змістово-теоретичні закономірності розвитку психіки до «втручання» дослідника, знаємо основні закономірності цього процесу після «втручання» (ці знання ми беремо з попередніх досліджень і з літератури), а також знаємо основний механізм розвитку вищої психіки (інтеріоризацію-екстеріоризацію), ми дійсно можемо моделювати подальший розвиток.

Усе це однак зовсім не стосується прогнозування: і щодо минулого («до втручання»), й у моделюванні майбутнього («після втручання») генетичний психолог спирається на загальні теоретичні знання, а зовсім не на знання конкретної особистості, що перед ним. Цей номотетичний за своєю сутністю підхід цілком припустимий для суто наукових досліджень загальних закономірностей. Утім, він майже нічого не дає для психологічної практики, де й аналіз і прогноз слід будувати щодо конкретної дитини.

Генетична психологія зможе дати реальний інструмент психологу-практику, якщо вона, не втрачаючи предмета, принципів і методів, спиратиметься на унікальну індивідуальність дитини – носія і суб'єкта цих закономірностей. Попередні здобутки генетичної психології дають змогу ставити цю проблему як гостру й актуальну. Тим більше, що теоретичні уявлення про альтернативний номотетичний, ідеографічний підхід досить активно розробляються як у світовій (Г. Олпорт), так й у вітчизняній психології (Л. С. Виготський).

Слід згадати ранні педологічні роботи Г. Костюка, у яких було сформульоване уявлення про предмет психології – це унікальну цілісність як специфічну рису особистості. Подібну позицію обстоював О. Лазурський, розробляючи так званий «клінічний підхід» у психології особистості.

Таким чином, генетична психологія (і генетико-моделюючий метод як її основа) є тією галуззю психологічного знання, яка може забезпечити прогнозування розвитку особистості, але ли-

ше за умови реалізації ідеографічного підходу (у вітчизняній психології цьому термінові відповідає словосполучення «клінічний підхід»). Зауважимо, дещо відхиляючись від теми, що переорієнтація генетико-психологічних досліджень у цьому напрямі викликана не лише необхідністю вирішення проблеми наукового прогнозування у психології.

Оскільки єдиною галуззю, де реалізуються генетико-психологічні дослідження, є навчання, зі збільшенням експериментальних даних усе актуальнішим стає питання про те, що ж насправді відбувається з учнем, стосовно якого було здійснено експериментально-генетичне дослідження? У науковому плані все зрозуміло: такі роботи дають змогу встановити важливі закономірності генези вищих психічних функцій.

А учень, який через це пройшов, – що змінилося у ньому, що він пережив і як продовжується його життєвий шлях? До певного часу це питання нас не цікавило, і учні залишалися поза увагою. Але цей час минув. У суто науковому плані генетико-психологічні дослідження багато чого дали, але ще більше вони могли б дати, якби індивідуальність не ігнорувалася.

У практично-прикладному аспекті ці дослідження дуже корисні, оскільки психолог-практик враховуватиме у віковому консультуванні той факт, що розвиток вищих психічних функцій відбувається як присвоєння культурних засобів-знаків в особистісній активності дитини. З цього легко зробити висновок, що зрозуміти минулий розвиток і спрогнозувати майбутній не можна, ігноруючи соціальну ситуацію або вважаючи її лише одним із чинників. Але реально генетична психологія може дати набагато більше.

Нам слід виходити з того, що проблема прогнозування психічного розвитку є, з одного боку, складовою предмета генетичної психології, а з іншого – системоутворюючим чинником психічного буття особистості. Останнє є, звісно, абстракцією, оскільки людина майже ніколи не прогнозує власний розвиток. Насправді вона прогнозує дещо інше – досягнення, життєві ситуації, умови існування з іншими людьми, особливості життя своїх дітей тощо. Це можна назвати «мета прогнозуванням».

Будь-яка активність індивіда виявляється тісно пов'язаною з прогнозуванням: від елементарних сенсорно-перцептивних актів відображення – до складних особистісних акцій, коли треба спрог-

нозувати наслідок певного вчинку. Виявляється, що майбутнє набагато більше детермінує розвиток особистості, ніж минуле (на цьому наполягали такі різні автори, як А. Адлер, Л. Виготський, Г. Олпорт).

Визначення того факту, що прогнозування є обов'язковою притаманним і всезагальним чинником життя особистості, є дуже важливим для постановки проблеми і завдань прогнозування психічного розвитку індивіда. З одного боку, слід досліджувати саме явище прогнозування як функцію особистості. З другого боку, ми маємо врахувати, що побудова прогнозу розвитку особистості обов'язково має ґрунтуватися на тому, що й сама особистість прогнозує своє життя. У будь-якому разі, «мета прогнозування» особистістю власного життєвого шляху повинне бути одним із центральних предметів діагностики під час розв'язання завдань прогнозу розвитку у межах генетичної психології.

Така думка дещо змінює центральний аспект проблеми – прогнозуватися має життєвий шлях і лише у його контексті – розвиток. Але так буде тільки на тих етапах становлення особистості, коли вона сама може визначити цей шлях. Прогнозування розвитку у дитячому віці повинне мати у зв'язку з цим суттєві відмінності. Тут воно буде специфічним проектуванням об'єктивної, експлікації різноманітних можливостей, зокрема й анатомо-фізіологічних задатків індивіда.

У цій статті ми можемо лише визначити деякі моменти, що актуалізуються у зв'язку з прогнозуванням психічного розвитку.

Прогнозування передбачає ретельне вивчення індивідуальної історії розвитку і виховання особистості. Чи не вперше спробу пов'язати минуле і майбутнє особистості здійснив А. Адлер (увага до ранніх дитячих спогадів і водночас «фіктивний фіналізм», креативне «Я», «соціальний інтерес», – тобто все, що детермінує життя з боку майбутнього). Результати, отримані А. Адлером, є дуже цінними.

Виховання, на думку Л. Виготського [2], – це суспільне оволодіння природним процесом розвитку. Отже, історія виховання покаже нам, що стало для суб'єкта природним і комфортним. Іншими словами, ця історія покаже нам витоки і перспективи характеру та індивідуального стилю діяльності особистості. Німецький педагог О. Рюле зазначав, що розвиток і формування особистості дитини – це єдиний соціально-спрямований процес.

Оскільки з плином часу всі душевні функції починають працювати у зворотному напрямку, утворюється сума тактичних прийомів, прагнень і здібностей, що й окреслюють життєвий план. Це й називається характером, – зазначає О. Рюле. Якщо все це детермінується майбутнім, то нам обов'язково слід знати і витоки, щоб спрогнозувати особистість у її власному майбутньому. Але це можливе лише з генетико-психологічної позиції: новоутворення психіки (здібності, характер тощо) виробляються самою особистістю, коли та прагне до свого майбутнього.

Предметом прогнозування може бути тільки цілісна особистість, і аж ніяк не окремі її елементи. Будь-яку здібність ніколи не можна прогнозувати саму по собі. Здібність існує поруч із особистісними структурами, серед яких найважливішими є такі, що не мають поки що чіткої верифікованості у науковій психології.

Ми маємо на увазі душевні якості людини. Добре відомі процеси компенсації і надкомпенсації зовсім неможливо пояснити, якщо базуватися тільки на здібностях. Ми маємо виходити з загального прагнення будь-якої особистості до повноцінного соціального існування. І лише у цьому контексті можна зрозуміти і спрогнозувати взаємодію здібностей. Відоме у віковій психології явище переструктуризації здібностей у старшому шкільному віці пояснюється не лише прагненням до соціальної повноцінності та тим, що майбутнє стає у цьому віці своєрідним «афективним центром» особистості, як це помітила Л.Божович.

Річ у тім, що у цьому віці вперше домінуючу роль починають відігравати власне душевні якості самих дітей, а також оточуючих їх людей. Виявляється, що це може кардинально змінити здібності особистості.

З іншого боку, цілісний підхід до прогнозування розвитку особистості передбачає звернення уваги на анатомо-морфологічні та фізіологічні якості. Нам ще треба досліджувати й усвідомлювати справжнє місце і значення цих якостей у житті особистості. Слід сказати, що історично їм «не поталанило», мабуть, найбільше. Вітчизняна педологія свого часу нібито визначилася з цим важливим питанням, але це не сподобалося владі. Тут ми бачимо необхідність залучення історико-психологічних, генетичних і навіть кібернетичних досліджень для вирішення завдань прогнозування. Свого часу Г. Костюк стверджував, що навчання впливає навіть на анатомо-фізіологічні задатки людини [5].

Найскладніша проблема прогнозування, на наш погляд, зосереджується у площині «особистість-соціальне оточення». Щодо цього можемо лише зазначити, що ця площина завдань прогнозування дає змогу зовсім інакше поглянути на цю проблему. Ми вважаємо, що виховання та навчання як процеси, що започатковують розвиток психічних структур, матимуть своє пояснення у контексті вирішення нашої проблеми.

Так, зона найближчого розвитку як реальний простір прогнозування становлення особистості у дитячому віці є системою взаємодії дитини з дорослим, який фактично підказує подальший рух. Але ця «підказка» зосереджує у собі не тільки образ еталону розвитку у цьому віці, а й знання індивідуально-генетичних тенденцій конкретної дитини. Таким чином, увага до цих особливостей кожної дитини повинна стати обов'язковою під час прогнозування її розвитку.

Ще одна важлива проблема у контексті прогнозування пов'язана з часовими параметрами динаміки розвитку. Нині є багато досліджень психологічного часу особистості, проте вони мають зовсім інший вигляд у контексті проблеми прогнозу. Останній, як уже зазначалося, є процесом індивідуальним. Отже, індивідуальною має стати і зона найближчого розвитку. Що це твердження змінює? Скажімо, відомі «феномени Паже», досліджені емпірично клінічним чином, відтак, вони надійні і характерні для певного віку. Але що буде, якщо клінічно-діагностичний метод ми замінимо клінічно-генетичним, тобто індивідуально-формульальним?

Гіпотетично можна уявити, що ми не тільки відшукаємо ці феномени, а й зможемо спроектувати їх подолання кожною дитиною. Це стане можливим, якщо зокрема нам буде відомий темп розвитку, який, звичайно, є індивідуально специфічним.

Загалом наш попередній аналіз засвідчує, що проблема прогнозування не просто може бути вирішена у межах генетичної психології, а й формує інші погляди на процес розвитку взагалі.

Ми можемо окреслити загальну картину нашого підходу до прогнозування розвитку особистості. Передусім слід окреслити простір аналізу: ми говоримо про цілісну особистість, що перебуває у постійному русі – становленні. Далі ми розглядаємо цілісність не лише як атрибут особистості, а й як систему її єдності з соціальним оточенням, з одного боку, та з біолого-генетичними

особливостями – з іншого. Суттєвим компонентом цієї структури є динамічний показник часового плину життя.

Важливо відокремити прогнозування як спільну діяльність дослідника і дорослої особистості від прогнозування у дитячому віці, коли віддалені життєві перспективи ще не розвинені на належному рівні і прогностична функція не притаманна індивіду.

Сама діяльність дослідника (того, хто прогнозує) має складатися з таких основних компонентів, як діагностика (психологічна, соціально-психологічна, біологічна, генетична), проектування-реконструкція, проектування-перспектива, моделювання. Слід зазначити, що ці частини є послідовними у часі, кожна наступна повинна слугувати підґрунтям для попередньої. Так, багатоконпонентна система діагностики забезпечує проектування-реконструкцію.

Мається на увазі своєрідний екскурс дослідника у минуле особистості. Головна мета цього руху полягає у встановленні основних генетико-динамічних тенденцій розвитку. Віднайдені тенденції слід розглядати як підґрунтя для проектування-перспективи.

Проектування-перспектива має базуватися на тих самих показниках, що і реконструкція, але тут визначальну роль відіграють соціальні та вікові чинники. Особливо важливо мати на увазі власне особистісний чинник (людина як така, що сама прогнозує і здійснює свій життєвий шлях). На відміну від реконструкції, проектів-перспектив може бути кілька. Модель завершує і конкретизує проект.

Висновки. На нашу думку, у людей домінуючими мають бути чинники зовнішнього соціального впливу на особистість. На цьому процес прогнозування не завершується, принаймні для психолога-практика. Він має здійснювати прогноз, використовувати власну діяльність (консультативно-корекційний вплив), організовуючи діяльність оточення (наприклад, педагогів, батьків), здійснюючи постійний моніторинг.

Список використаних джерел

1. Выготский Л. С. Исторический смысл психологического кризиса / Л. С. Выготский // Собр. соч. – М.: Педагогика, 1982. – Т. 1. – С. 150–152.
2. Выготский Л. С. Динамика умственного развития школьника в святы с обучением / Л. С. Выготский // Педагогическая психология. – М. : Педагогика, 1991. – С. 86–90.

3. Євдокимова Н. О. Технології моделювання та проектування розвитку особистості студента: науково-методичні рекомендації / за заг. ред. Н. О. Євдокимової / Н. О. Євдокимова. – Миколаїв : Іліон, 2014. – С. 4–35.
4. Казанжи М. Й. Психологія фасилітативного потенціалу особистості: автореф. дис. ... доктора психол. наук : 19.00.01 / Казанжи Марія Йосипівна. – О., 2014. – 39 с.
5. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк. – К. : Рад. школа, 1989. – 608 с.
6. Сергеева А. В. Психологія становлення інтегральної ідентичності особистості: автореф. дис. ... доктора психол. наук : 19.00.01 / Сергеева Алла Володимирівна. – О., 2013. – 39 с.
7. Синьова Є. П. Особливості розвитку та виховання особистості при глибоких порушеннях зору: автореф. дис. ... доктора психол. наук : 19.00.08 / Синьова Євгенія Павлівна. – К., 2013. – 44 с.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Vygotskij L. S. Istoricheskij smysl psihologicheskogo krizisa / L. S. Vygotskij // Sobr. soch. – М.: Pedagogika, 1982. – Т. 1. – С. 150–152.
2. Vygotskij L. S. Dinamika umstvennogo razvitija shkol'nika v svjati s obucheniem / L. S. Vygotskij // Pedagogicheskaja psihologija. – М.: Pedagogika, 1991. – С. 86–90.
3. Євдокимова Н. О. Tehnologii modeljuvannja ta proektuvannja rozvitku osobistosti studenta: naukovo-metodichni rekomendacii / za zag. red. N. O. Evdokimovoi / N. O. Evdokimova. – Mikolaiv: Ilion, 2014. – S. 4–35.
4. Kazanzhi M. J. Psihologija fasiljativnogo potencialu osobistosti: avtoref. dis. ... doktora psihol. nauk : 19.00.01 / Kazanzhi Marija Josipivna. – О., 2014. – 39 s.
5. Kostjuk G. S. Navchal'no-vihovnij proces i psihichnij rozvitok osobistosti / G. S. Kostjuk. – К.: Rad. shkola, 1989. – 608 s.
6. Sergeeva A. V. Psihologija stanovlennja integral'noi identichnosti osobistosti: avtoref. dis. ... doktora psihol. nauk : 19.00.01 / Sergeeva Alla Volodimirivna. – О., 2013. – 39 s.
7. Sin'ova E. P. Osoblivosti rozvitku ta vihovannja osobistosti pri glibokih porushennjah zoru: avtoref. dis. ... doktora psihol. nauk : 19.00.08 / Sin'ova Evgenija Pavlivna. – К., 2013. – 44 s.

МАКСИМЕНКО С. Д.

ПРОГНОЗИРОВАНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ В ГЕНЕТИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ

В статтє акцентировано внимание на проблеме научного прогноза психического развития личности. Отмечается, что прогнозирование своеобразно вплетается в предмет генетической психологии. Утверждается, что логика экспериментально-генетического метода предполагает активное моделирование и воспроизведе-

дение эмпирических форм проявления психики в особых условиях. Отмечается, что теоретический уровень изучения психических процессов в экспериментально-генетическом методе специально задается через конструирование содержательно-операциональных сторон предметной деятельности. Подчеркивается, что понять прошлое развитие и спрогнозировать будущее нельзя, игнорируя социальную ситуацию. Следовательно, цель прогнозирования личностью собственного жизненного пути – один из центральных предметов диагностики при решении задач прогноза развития в генетической психологии.

Ключевые слова: высшие психические функции, генетическая психология, экспериментально-генетический метод, конструирование, моделирование, предметная деятельность, психика.

MAKSIMENKO S. D.

PREDICTION PSYCHOLOGICAL DEVELOPMENT OF PERSONALITY IN GENETIC PSYCHOLOGY

The paper emphasis on the problem of scientific prediction of mental development of the individual. It is noted that forecasting originally woven into the subject of genetic psychology. It is alleged that the logical experimental genetic method involves modeling and active play empirical forms of manifestation of mind in special circumstances. It is noted that the level of theoretical study of mental processes in experimental genetic method is given by constructing a specially-operetsionalnyh party content and purposeful activity. Main reason for the lack of attention to the problem of scientific prediction psychic personality development caused by the general crisis in the theoretical knowledge of the psychology of personality and its development. Experimental genetic method bears the methods of constructing higher mental functions given to the subject in the conversion of its specific content. It is emphasized that understand the past and predict the future development can not be ignored social situation. Therefore, the aim of predicting a person's own life path – one of the central subjects in solving diagnostic tasks within the prognosis of genetic psychology. Through forecasting, psychologist practitioner must use their own activities (Consultative correctional effect), organizing activities environment (eg, teachers, parents), carrying out regular monitoring.

Keywords: higher mental functions, genetic psychology, experimental-genetic method, design, modeling, objective activity, psyche.

Стаття надійшла до редколегії 03.01.2015 року.